

ВІТАЛІЙ БУГАЄНКО
ОЛЕКСІЙ БІЛЕЦЬКИЙ

ХЕРСОНЩИНА

Харків
«ФОЛІО»
2020

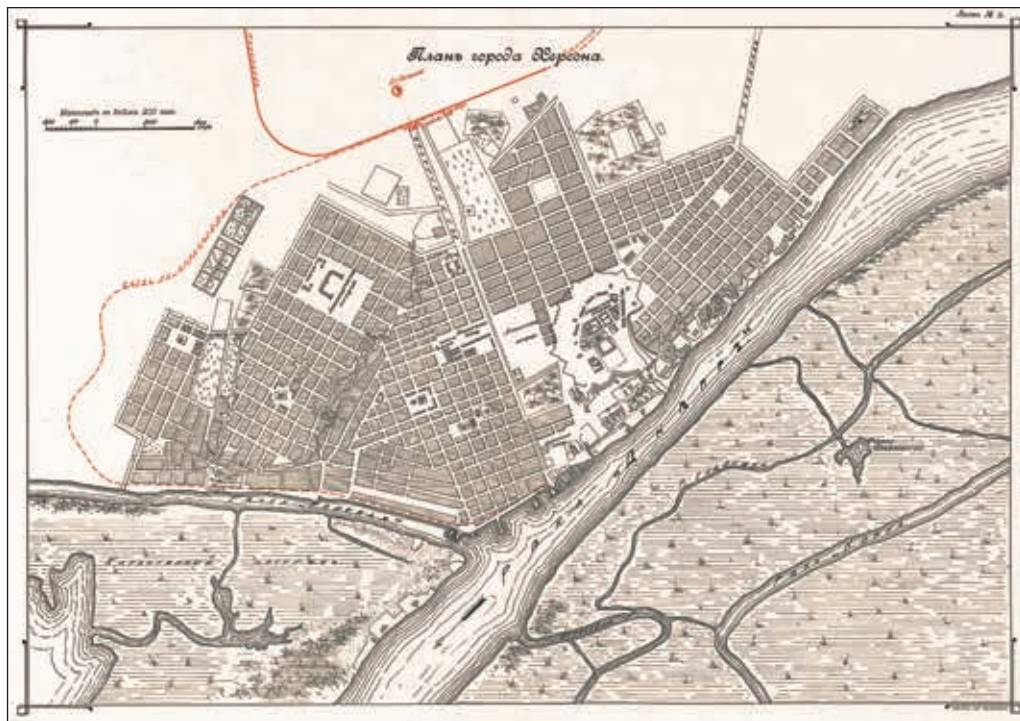
Заснування Херсона

Як стверджує вікіпедія, Херсон — це «обласний центр на півдні України. Важливий економічний центр півдня України. Адміністративний центр Херсонської області». В цих словах сумніватися не потрібно, але за сухою констатацією фактів криється більше, аніж просто «економічний», «обласний», «адміністративний». Це перш за все культурно-історичний центр півдня України з неймовірною історією і не менш цікавим сьогоденням.

Херсон по праву вважається батьком причорноморських

міст, тому що історія заснування і будівництва нашого міста заклала перші цеглинки у фундамент сучасної історії Північного Причорномор'я. Історія Херсона розпочалася задовго до його заснування. Ідея створення міста виникла ще в 1774 році після підписання між Російською та Османською імперіями Кючук-Кайнарджійського мирного договору, за статтями якого Туреччина віддавала Російській імперії території між річками Дніпро та Південний Буг. Ось тоді і виникла

ідея будівництва міста-фортеці для захисту відповідних територій. Ідея переросла в цілі, а ціль — в плани. Було зрозуміло для чого і що будувати, ось тільки незрозуміло де. Пошуки та вибір правильного місця розташування розтягнулися на чотири роки. Доки переконливі докази князя Потьомкіна не упевнили імператрицю Катерину Другу підписати 18 липня 1778 року указ про заснування міста Херсон на тому самому місці, де він стоїть і понині.

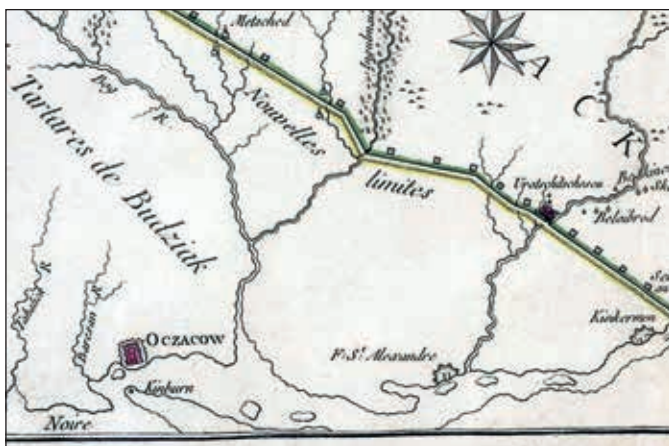

План міста Херсона. 1908 рік

Князь Григорій Потьомкін

Так розпочинається славна історія нашого міста, яке виникло не на пустій землі. Херсон було засновано на місці невеликого земляного укріплення запорозьких козаків під назвою Олександр-Шанц, що зведене в серпні 1737 року за наказом Олександра Івановича Рум'янцева як військова база на переправі по дорозі до Криму. Скоріш за все, свою назву отримало на честь свого засновника. На час заснування міста Херсон укріплення Олександр-Шанц вже не мало ніякого стратегічного значення.

Укріплення Олександр-Шанц та місто Очаків на старій мапі

Місто зводилось як прикордонна фортеця для захисту південних рубежів імперії від воєнних зазіхань Османської імперії. Нашому місту була відведена роль колиць Чорноморського флоту, саме тут були спущені на воду перші лінійні кораблі та фрегати. Херсон також став першим портом на Чорному морі, саме тут зароджувалась торгівля з європейськими країнами Причорномор'я та Середземномор'я.

Херсон задумувався Потьомкіним та Катериною Другою як

частина грандіозного Античного, або Грецького, проекту, основною метою якого було захоплення Константинополя і відновлення стародавньої Візантійської імперії, але під протекцією Катерини Другої. Відповідно до цього плану новоутворені міста отримали грецькі назви: Херсон, Севастополь, Одеса. Але, на жаль, втілення в життя проекту на цьому і закінчилося.

Звідси виникає питання: чому Херсон отримав саме таку назву? Є гіпотеза, яку часто озвучують гостям міста, нібито свого часу кур'єри переплутали конверти з назвами міста Севастополь та Херсон, але вона під силою фактів розлітається на друзки, не витримуючи жодної критики. Існує декілька легенд походження назви міста. Головна з них стверджує, що місто отримало свою назву від старогрецького міста Херсонеса Таврійського, що було розташоване на узбережжі Південного Криму. Як стверджують літописи, саме в цьому місті князь Володимир Великий прийняв хрещення, і саме звідси розпочалося розповсюдження християнства на Русі. На честь легендарного Херсонеса назвали і наше місто. Згідно з планами Грецького проекту, Херсон мав

Портрет Олександра Рум'янцева роботи Боровиковського. 1811 рік, фрагмент

стати форпостом православ'я в причорноморських степах, саме звідси повинна була йти переможна хода християнської віри в Північному Причорномор'ї. Зважаючи на роль, яку було відведено місту, свою місію воно виконало на всі сто відсотків.

Достатньо цікавою є легенда, за якою Херсон — це «місто сонця». Хрещеною матір'ю нашого міста є Катерина Друга. За походженням імператриця була німкенню, яка в 14 років потрапила до Російської імперії та більше її не покидала. Вона дуже хотіла залишити вагомий слід в історії країни. Для неї прикладом на-

Карта фортеці та частина купецького передмістя. XVIII століття

Генеральна карта Херсонської губернії. 1821 рік

Міська дума

слідування був Петро Перший, який реформував імперію та «прорубав вікно» до Європи на півночі, заснувавши місто Санкт-Петербург. Сама імператриця намагалась спочатку відшукати хоча б невеличке «віконце» до Європи на півдні. Але з часом її «віконце» перетворилося на широкі «двері» не тільки до Європи, а ще і до Близького Сходу. Цими

«дверима» і стало місто Херсон. Катерина Друга розуміла важливість цього міста для всієї імперії, тому і назва повинна стати протиположною сирому та дощовому Петербургу. «Він Сонце» — так будуть іменувати це місце, — сказала імператриця. Але все це вона промовила німецькою мовою. Дослівний переклад цього словосполучення «ер — сон», яке

Вулиця Суворова. Будівля, де було відкрито Херсонське відділення Російського музичного товариства

для нашого слуху прозвучало, як «Херсон». Так і з'явилася ще одна легенда про назву міста.

Ясновельможний князь Григорій Потьомкін любив своє дітище і пророкував йому щасливе і світле майбутнє. Але, незважаючи на це, він своїми ж руками створив реальну загрозу стабільному розвитку міста. Ним або за його ініціативою були створені міста

Потьомкінська вулиця

Дитячий сквер та Старообрядницька церква

Пам'ятник Потьомкіну та Громадська бібліотека

Миколаїв та Одеса, що свого часу перехопили стратегічну ініціативу в торгівлі та суднобудуванні. І Херсон поступово перейшов до категорії другорозрядних міст. Але так здається лише на перший погляд, тому як із 1803 року

Херсон стає центром великої губернії, що включала до свого складу сучасні Херсонську, Миколаївську, Одеську, Кіровоградську, частину Дніпропетровської, Запорізької областей та половину сучасної Бессарабії.

Херсон протягом століть постійно змінюється. Знайомі для нас сьогодні контури вулиць та цілих кварталів декілька років тому не існували. Постійно виникають нові будівлі, перебудовуються існуючі, а іноді зносять цілі історичні квартали заради новобудов. Цей процес неможливо зупинити, хоча потрібно частково контролювати. Херсон майбутнього ми з вами можемо тільки уявляти, а ось Херсон минулого можемо побачити хоч сьогодні. У цьому нам допоможуть старовинні фото, газети та книги, які немов крізь маленьке віконце дають нам можливість зазирнути у минуле нашого міста.

Херсонські модниці в фотоательє на фоні фото-шпалер з зображенням пам'ятника Потьомкіну

Фортеця

Більшість екскурсій містом розпочинається біля одного із символів міста — Північної брами Херсонської фортеці. Хоча на самій брамі вказано Петербурзька, а деякі історичні джерела вказують, що вона Московська, все це не має різниці. Всі назви вказують напрямок, з якого прибували гості міста. Брама одна, а назв аж три. Крізь ці ворота до нашого міста приїздили Катерина Друга, князь Г. О. Потьомкін, О. В. Суворов та багато інших видатних особистостей. З іншого боку фортеці, немов вартовий, стоїть брат-близнюк — Очаківська брама, яка теж у своїй назві вказує відповідний напрямок.

Херсон створювався не тільки як суднобудівна верф, але і як головний форпост для захисту південних рубежів країни від Османської імперії, як укріплення зі складною системою фортифікаційних споруд. Будівництво фор-

Очаківська брама (південна) Херсонської фортеці. Наш час

теці було на особистому контролі князя Потьомкіна, тому і вибір головного будівничого такої важливої для імперії цитаделі був не випадковим. Таку почесну місію доручили генерал-цейхместеру Івану Абрамовичу Ганнібалу, який

до того ж є двоюрідним дідом О. С. Пушкіна. Хоча дехто з істориків стверджують, що Ганнібал потрапив сюди не зовсім за заслуги, а, навпаки, був покараний за казнокрадство в Петербурзі. Так це чи ні, вже ніхто не дізна-

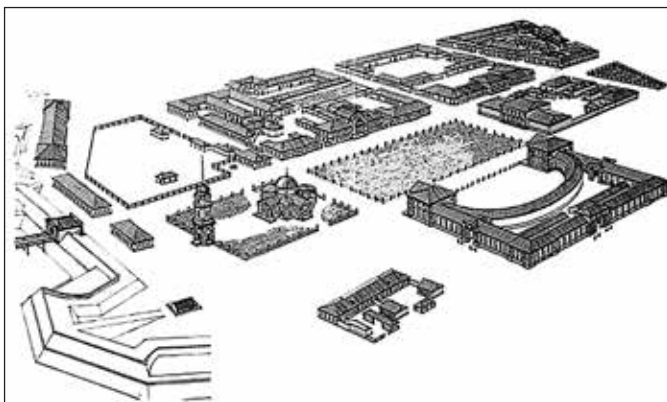

Петербурзька брама (північна). Наш час

Очаківська брама (південна)
Херсонської фортеці. Наш час

Реконструкція Дворцової площі Херсона 1787 року.
Дяченко Сергій, 1999 рік

ється, але факт перебування такої особистості в Херсоні є.

Будівництво фортеці розпочалося в 1778 році і тривало неповних 10 років. Головним архітектором виступив М. Н. Ветошкін, хоча за період зведення фортеці неодноразово змінювалися початковий проект та керівники будівництва. Однак у 1788 році будівництво основних фортифікаційних споруд було завершено. Фортеця, що займала площу понад 100 гектарів, являла собою земляне укріплення зіркоподібної форми і була оточена валами та ровами. На височинних бастіонах встановлено 220 гармат, які робили твердиню неприступ-

ною. За укріпленими стінами були побудовані казарми, порохові склади, ливарний завод, артилерійські майстерні, арсенал, палац Потьомкіна, Монетний двір, Катерининський собор та Адміралтейство.

За свою недовгу історію фортечним мурам так і не довелося брати участь у воєнних діях та протистояти небезпеці з боку Османської імперії. Все це завдяки О. В. Суворову, який ще на підступах до Херсона розбив турецькі війська. З просуванням кордонів імперії на захід Херсонська фортеця опинилася далеко в тилу та втратила своє стратегічне значення. У своєму первозданно-

му вигляді укріплення проіснували до 1835 року, коли за наказом Миколи Першого були передані в міське підпорядкування. Частково містяни викупали військові будівлі та розбирали їх на матеріали, щоб спорудити собі будинки. Остаточно фортеця перестала існувати в радянські часи після створення на її території парку. Наразі від колишньої фортеці залишилися тільки двоє воріт, Арсенал, пороховий льох, Катерининський собор, колодязь та частина валів та ровів.

Проходячи крізь ворота, зверніть, будь ласка, увагу на матеріал, з якого побудована брама. В Україні існує стереотип, що на півдні все

План Херсонської фортеці

Свято-Катерининський (Спаський) собор та надгробки
з місцевого каменю — вапняку

Брама фортеці з місцевого каменю

будували й будують з ракушняку. Але ця думка помилкова, бо насправді це вапняк, і більша частина історичного міста побудована саме з цього каменю. Вапняк володіє певною особливістю, з роками його внутрішня структура спресовується та виштовхує з себе всю воду, що робить його монолітним та міцнішим за бетон. Ракушняк же, навпаки, весь пористий та всмоктує в себе вологу, через що робиться крихким. Головним критерієм вибору цього матеріалу для будівництва було те, що це місцевий камінь, який добували поруч з Херсоном на звивистій річці Інгuleць. В місцевих умовах правильна назва цього каменю — медовий вапняк. Дуже красива і смачна назва, кожного разу, коли на нього дивишся, так і хочеться його з'їсти. Це ще не все: коли вапняк став основним будівельним матеріалом міста, жителі виявили ще одну його особливість. Якщо його покрити декількома шарами оліфи, вапняк набуває кольору золотистої охри. Він ніби дорогоцінний камінь переливається та виблискує на сонці. Справжнє «місто сонця», яке неможливо розглядати без сонцезахисних окулярів. Ця особливість завжди викликала гордість містян.

Північна брама — це одна з найстаріших споруд міста, яка з плином часу практично не зміни-

лася. Зайшовши всередину воріт та озирнувшись, можна побачити по боках невеликі проходи. На перший погляд незрозуміло, для кого будувалися ці отвори. Для солдатів вони занадто малі, закрадається думка: а чи не маленькі гноми та хоббіти захищали фортецю. Насправді відповідь більш проста та прозаїчна — час невпинно нашаровував історичні пласти бруківки та асфальту. Все це і призвело до ніби пониження воріт, хоча там ще не менш півметра будівлі ховається під землею.

Крізь Північну браму ми входимо до парку «Херсонська фортеця». Проїшовши десь метрів сто по прямій, озирніться та погляньте на ворота. Вони трішечки завалені на лівий бік, місцеві називають їх Херсонськими падаючими воротами. Причина такого положення брами криється в історичних та наукових дослідженнях фундаменту будівлі, які проводились в радянські часи групою вчених. Для цього був виритий достатньо глибокий котлован з лівого боку. Після проведення відповідних робіт вчені поїхали, а яма залишилася. Час та опади зробили свою справу та підмили частину фундаменту, і брама поступово нахилилася на лівий бік. Влада міста провела відповідні роботи з ліквідації

підкопу, був насипаний вал, який примикає до воріт.

З-поміж земляних укріплень, що оточували фортецю, автентичними залишилися лише деякі фрагменти, які збереглися біля обох воріт. Якщо від брами повернути ліворуч та пройти сотню метрів, за деревами побачимо **пороховий погріб**. Таких будівель на території фортеці було 5 (за деякими документами — до 10), до наших днів дійшов лише один, хоча і значно перебудований. Ця важлива для артилерії споруда зберігала порох та ядра для гармат. Над землею височіє невелика добудова, основні приміщення сховані глибоко під землею, щоб ворожі обстріли не змогли знищити погріб. Чого тут тільки не було: порохове сховище, склад, пивний бар, туалет. Сьогодні у цьому місці розмістився ресторан «Олександр Шанс».

Проїшовши повз льоху, ми виходимо на невелику площу з фонтанами та «чортовим колесом». Саме на місці оглядового колеса в перші роки існування міста розташовувався **Монетний двір**. Ви уявляєте, яке важливе значення мав Херсон, якщо в ньому розмістили Монетний двір?!

Озирнувшись навкруги, ми побачимо телевежу, на її місці свого часу стояв **палац Потьомкіна**,

Будівля з місцевого каменю в старому місті. Вулиця Гоголя

Зміст

Передмова. <i>Юрій Гусєв</i>	3
Вступ	4

Херсон. Прогулянки містом

Заснування Херсона	13
Фортеця	18
Проспект Ушакова	28
Набережна міста	47
Купецьке передмістя	53
Єврейські квартали	62
Католицький квартал	64
Вулиця Воронцовська	77
Район річкового вокзалу	81
Вулиця Соборна	85
Вулиця Суворова	95
Локальна кухня	101

Подорожі мальовничою Херсонщиною

Шато князя Трубецького та коньячний завод «Таврія»	109
«Херсонські гори» та Станіславські скелі	119
Пустеля	125
Асканія-Нова та Арабатська Стрілка	130
Кінбурнська коса	141
Джарилгач	148